

УДК 165.43

А. Є. Лебідь

Сумський державний університет

ЕПІСТЕМІЧНИЙ ОБРАЗ ІСТИНИ

У статті досліджено поняття «істина» в контексті розвитку сучасної науки. Визначено основні причини кризи класичної концепції; обґрунтовано необхідність активізації логіко-семантичних досліджень у структурі сучасної епістемології.

Ключові слова: істина, дефляціонізм, репрезентація, сукупний пізнавальний процес, когеренція, кореспондентність.

Особливості сучасного розвитку науки вимагають переосмислення та відповідно нової форми розв'язання багатьох нагальних проблем, зокрема нового підходу до розгляду вічної теми, пов'язаної з розумінням, осмисленням, інтерпретацією і раціоналізацією проблеми істини. Незаперечним є той факт, що значення концепту «істина» обумовлюється як культурно-історичними так і лінгвістичними особливостями епохи чи спільноти, що продукує наукове знання. На думку П. Флор енського, слово «істина» фіксується у слові «є» й уособлює поняття абсолютної реальності [5, 15]. Грецьке «ἀλήθεια» означає справжність, правдивість, дещо неплинне, що здатне перебувати у потоці забуття, перевершуючи час. Латинське «veritas» належить здебільшого галузі права й означає правдивість, чесність, справедливість, дійсність, правила, норми. Давньоєврейське «אמת» означає вірність, надійну обіцянку і відображає переважно надприродну, божественну сутність істини.

На сьогодні ми маємо досить розгалужену систему денотатів поняття «істина». Так, можемо виокремити когерентну, кореспондентну, семантичну, конвенціональну, дефляційну тощо концепції істини, в межах яких остання розуміється чи як певна властивість об'єкта, чи як сам об'єкт. Останнім часом у контексті трансдисциплінарних досліджень виокремлюють ще й концепцію істини-події (А. Бадью), для якого істина не є одкровенням, а насамперед налагодженою процедурою. Доля ж самої істини, як і доля філософії досить суперечлива і неоднозначна. Неодноразово лунали заклики про «смерть філософії», так само можемо говорити і про «смерть істини». На думку А. Назаретяна, «давно вже час визнати, що істиннісна парадигма науки вже перетворилася в анахронізм», а завданням наукових досліджень має стати «не пошук Істини, а побудова ефективних моделей світу» [2, 108].

Поняття істини, таким чином, стає надлишковим чи принаймні периферійним. Сучасна ж наука має відійти від істиннісної гносеології та еволюціонувати у напрямку модельного мислення. Це якісно новий погляд на полеміку та діалогічність, на цінності та норми наукового середовища, коли доцільність моделі обґрунтовується з позиції її функціональної ефективності, ємності, чіткої структуризації, але аж ніяк не її істинності.

Російський філософ О. Огурцов певен, що відмова від ідеї істини дозволить позбутися як квазітеологічних припущень у теорії науки, як-от ідея абсолютної істини з її універсальністю, так і релятивізму, оскільки будь-яка раціональна наукова теорія містить і помилкові мотиви, зумовлені соціально-історичним, культурним і біографічним контекстом. Як і К. Поппер, який уважав, що, хоча істина і є метою вченого, він ніколи з упевненістю не може знати, чи істинні його досягнення, він здатен з достатньою визначеністю обґрунтувати іноді лише хибність своїх теорій, О. Огурцов пропонує вважати доцільним відмовитися від поняття істини на користь поняття правдоподібності знання [3, 64].

Проблеми з визначенням статусу істини корелюють з проблемою її визначення. Можливість дати дефініцію цьому поняттю дуже близька позиції дефляціонізму, в межах якого стверджується особлива природа істини як причина того, що у нас досить мало шансів дати їй вичерпну характеристику чи дефініцію. Дефляціонізм наголошує, що наше знання про те, наприклад, що сніг білий, не додає жодної нової інформації до того, що ми вже знали. Отже, поняття «істина» нівелюється з позиції його евристичного потенціалу. Як зауважує П. Фейерабенд: «Що ж стосується слова «істина», то ми можемо відзначити, що воно, безумовно, хвилює людей, але нічого більше не дає» [4, 232]. Істина, на його переконання, існує лише для того, щоб «заликувати боязких опонентів» [4, 171].

Таким чином, криза класичної концепції істини у другій половині ХХ ст. призвела до відмови від цього поняття як епістемічної категорії. Мабуть, серед причин такого становища «вічної категорії» можна виділити такі: по-перше, перехід філософії від загальнофілософських роздумів про істину та її критерії до аналізу умов істинності конкретних наукових пропозицій і теорій. Так, для класичної концепції істини притаманною є жорстка дихотомія істини-хиби, але з появою квантової механіки і теорії відносності нагальною стає процедура послаблення цієї дихотомії. По-друге, досить проблематичною є власне ідея відповідності. Проти розуміння істини як відповідності активно виступав Г. Фреге, який зазначав, що таке її тлумачення суперечить способу використання слова «істинний», яке не відображає відношення і не вказує на те, чому має відповідати. За Г. Фреге істина є невід'ємною властивістю думки, яку можна досягнути [6, 328–330].

Криза методології емпіризму викликала посилений інтерес до логічних та семантичних аспектів знання. Проблему істини стали розглядати у відношенні окремих елементів знання – речень і теорій. Стає очевидним, що поняття «істина» може бути застосоване далеко не до всіх речень, застосовуваних наукою. Для багатьох же типів речень смисл поняття істини взагалі виявився неясним. Важливим явищем на шляху конкретизації та уточнення класичного поняття істини засобами логіко-семантичного аналізу мови стало дослідження А. Тарського «Поняття істини у формалізованих мовах», у якому істина розглядається не як метафізична сутність, а як властивість осмислених речень.

Те, що категорія істини продовжує залишатися об'єктом численних філософських пошуків і дискусій, детермінується тим, що у сучасній науці виникла необхідність включити у предметне поле аналізу нові результати

методологічної рефлексії і дослідити не тільки співвідношення теорії і дійсності, але й засоби та умови досягнення відповідності абстракцій і теорій об'єкта.

Необхідність цього пов'язана, по-перше, з тим, що в сучасному науковому пізнанні допускається плюралізм істин, які формуються через безліч думок, можливостей, шляхів і засобів досягнення. По-друге, така необхідність рефлексії над підставами знання виникає тоді, коли в теорії виявляються слабкі місця: контрприклад, парадокси, нерозв'язні завдання тощо. Перетворення старої теорії або створення нової починається найчастіше з незадоволеності колишніми поняттями і принципами.

Звернення науки до своїх висхідних основ є насамперед переглядом концептуального базису, який у свою чергу занурений у ширшу понятійну базу. Тому внутрішньотеоретична рефлексія над підставами знання неминуче змінюється рефлексією метатеоретичною. Дослідник зосереджує увагу на вирішенні питань про достовірність фактів, точність визначень понять, послідовність міркувань і доказів. Але і ці методологічні рівні знання існують не самі по собі, а завжди так чи інакше вбудовані у ширшу загальнокультурну матрицю, яка містить світоглядні конструкти.

Філософсько-методологічна рефлексія уможливорює пояснення й усвідомлення тих граничних онтогносеологічних і культурно-історичних передумов і припущень, які неявно приймає дослідник у своїй науковій практиці. Тому введення категорії істини в контекст теорії наукової раціональності, як і в епістемологічний аналіз узагалі, як не лише необхідного, але й смислоутворюючого поняття, дозволяє здійснити проблемні зрушення в методологічному дослідженні.

При цьому необхідно зазначити, що, досліджуючи проблему істини, філософи здебільшого спираються на дослідження, пов'язані з філософськими підставами природничих, технічних і гуманітарних наук, спираючись на історико-філософський, природничо-науковий базис, але мало звертаються до аналізу результатів логічних і логіко-лінгвістичних досліджень. Тому парадоксальною є ситуація, коли ігноруються дослідження філософських принципів логіки, на фундаменті якої базується весь філософський дискурс.

Питання про те, у чому суть буття, як можливе його пізнання і відповідно що є істина, зазвичай уважаються «вічними» або традиційними, лише видозмінювалися в історії пізнання. Зміни в їх потрактуванні час від часу змінюють стиль мислення й філософського дискурсу, в межах яких ці питання вирішуються. Глобальні зміни в пізнанні змушують переосмислити значення і зміст переважної більшості концептуальних засобів, вироблених в історії розвитку пізнання і культури. Це ж стосується основних понять і категорій сучасної теорії пізнання.

Залежно від того, яким чином суб'єкт пізнання залучений до механізму науково-пізнавальної діяльності, в історії пізнання можна умовно виділити три її типи: аристотелівський (сприймаючий), галілеєвський (концептуалізуючий) і борівський (інтерпретуючий). Для аристотелівського суб'єкта знання виступає як результат систематизації та узагальнення повсякденного досвіду, тобто

сприйняття реальності відбувається на рівні здорового глузду. Знання є очевидністю буденного досвіду, на підставі якого формулюються метафізичні пояснення.

Галілеєвського суб'єкта можна назвати концептуалізуючим, оскільки у процесі пізнання виникає особливий світ суб'єктивного, пов'язаний з побудовою та використанням нових концептуальних засобів ідеалізованих і абстрактних об'єктів, що становлять каркас мови науки. Суб'єкт спочатку уможлядно встановлює причину явища, а потім експериментально верифікує її.

Поява інтерпретуючого суб'єкта пов'язана з виникненням такої пізнавальної ситуації, коли стає необхідним облік результатів пізнання і який не можна повністю елімінувати з цього процесу. Цей суб'єкт є не тільки вбудованим в об'єктивне, але й у сферу суб'єктивного. І якщо у класичній гносеології суб'єкт розуміється абстрактно і протистоїть об'єктивному світові, то у неklasичній науці взаємодія суб'єкта та об'єкта розглядається як багатовимірний процес навчання, конкурентоспроможність якого в кожному випадку можна виявити лише через рефлексію. Це виявляється в тому, що як тільки абсолютним дослідником стає конкретний учений, конкретне наукове співтовариство або експертна група, одразу виникає необхідність урахування безлічі гносеологічних траєкторій пізнання істини і, як наслідок, збільшення шляхів моделювання дослідницької діяльності.

У теорії пізнання уявлення про його об'єкт зазнали досить складної еволюції з точки зору сприйняття дослідниками певної онтологічної схеми. У цій еволюції можна виділити принаймні три етапи: об'єкт як річ, об'єкт як система та об'єкт як багатовимірне і різномасштабне утворення.

У сучасній науці поряд із системним баченням об'єкта все більшого методологічного значення набуває його розгляд як різномасштабної структури, тобто у центрі уваги є не сама річ як така, не сама система, а ті зв'язки і структури, в які реально вписані певні речі, явища, системи. Сучасна наука кваліфікує об'єкти реальності не тільки і не стільки як емпіричні, а насамперед як теоретичні. Наука найчастіше має справу з новою онтологією, універсумом, в якому існують уже не тіла й поля, а спектри можливостей. Усе це є суб'єктно-об'єктивними передумовами для переосмислення багатьох характеристик пізнавального процесу, який уже докорінно відрізняється від його класичного, традиційного, ідеалізованого, кумулятивного образу, в якому пізнання відбувається у напрямку єдиної, необхідної істини.

Таким чином, виявляється невід'ємна особливість пізнання – репрезентація, відмінна від власне відображуваних процедур. Використання фундаментального характеру репрезентації в пізнавальній діяльності посередників (знаків, предметів), «когнітивних артефактів» обумовлено тим, що репрезентація входить у всі сфери пізнання або через створення та використання її зовнішніх засобів, а саме символічних систем у мові, науці та мистецтві, або через розуміння таких засобів і трансфер у внутрішнє духовне життя способів когнітивної практики. Репрезентація виступає і як специфічний спосіб пізнання, без якої немає знання, вона пов'язана з епістемологічними проблемами істинності та правильності.

Усе це свідчить про провідну роль суб'єктивного, інтенціонального в пізнанні, але одночасно ставить питання про сутність істини, яка не зводиться до адекватності образу та об'єкта. Якщо об'єкт у пізнанні постає не як образ-зліпок, а як об'єкт-гіпотеза, а потім об'єкт-концепція, то інакше бачиться і поняття «істина», що є характеристикою не тільки знання про об'єкт, а й значною мірою знанням про суб'єкт; не стільки нормою адекватного відображення об'єкта, скільки результатом творчої діяльності суб'єкта. Суб'єкт творить істину, перетворюючи об'єкт, себе і своє знання. Тобто суб'єкт відображає світ лише тією мірою, якою здатний реалізувати самого себе. Іншими словами, пізнання відтворює світ лише остільки, оскільки світ є дзеркалом можливостей людини.

Перш ніж проводити ревізію поглядів на істину, необхідно виділити те, що є безсумнівним досягненням світової філософської думки в розумінні істини, тобто ті універсальні ідеї, які не повинні бути відкинуті, як би не переосмислювалося поняття «істина». Як безсумвні здобутки філософської думки мають бути оцінені головні способи проблематизації істини: теорія кореспонденції, когеренції і прагматична теорія істини. Названі концепції істини повинні розглядатися у взаємодії, оскільки вони мають комплементарний характер, по суті не заперечуючи одна одну, а виголошуючи гносеологічний, семантичний, епістемологічний і соціокультурний аспекти істинного знання.

Очевидно, що знання може бути співвіднесене із реальністю, корелювати з іншим знанням, оскільки воно системно взаємопов'язане, а в системі висловлювань можуть бути співвіднесені пропозиції об'єктної і метамови. Прагматичний підхід, у свою чергу, якщо його не спрощувати і вульгаризувати, фіксує роль соціальної значущості, визнання суспільством комунікативності істини. Ці підходи подають у сукупності досить багатий інструментарій гносеологічного і логіко-методологічного аналізу істинності знання як системи висловлювань. Відповідно кожен з них пропонує свої критерії істинності, які через їх нерівноцінність мають розглядатися в єдності і взаємодії, тобто в поєднанні емпіричних, предметно-практичних та неемпіричних (логічних, методологічних, соціокультурних) критеріїв.

З-поміж того очевидно є неповнота кожного з підходів, специфічність і неуніверсальність кожного з критеріїв, у тому числі практики, яка за всієї її значущості може розглядатися у цій функції в межах тільки гносеологічної інтерпретації істини. І немає необхідності доводити, що в такій сфері, як логіко-математичне знання, а також у різних галузях гуманітарного знання, де об'єкт дослідження – тексти, практика в її матеріально-предметній формі, не може бути безпосереднім критерієм істини.

Так, І. Т. Касавін здійснив критичний аналіз нормативного підходу до істини, сутність якого полягає в тому, що істина є нормою, як і будь-яка інша оцінка знання. Норму, за допомогою якої визначається істинність знання, як правило, називають критерієм істини. Він уважає, що всі попередні концепції істини по суті є нормативними, де істина розглядається як поняття, що позначає результат співмірності знання з певною системою норм, питання про правомірність якої не порушується. На його думку, «істина – це питання про

особливі способи дискурсу, що легалізуються завдяки зв'язкам з історично конкретними культурними передумовами. Ці дискурсивні форми виражені нормативними судженнями» [1, 326]. Це означає, що істина є лише одним із методологічних інструментів, сформованим у результаті рефлексії та консенсусу.

Автор пропонує декларативне розуміння істини, яке базується на понятті сукупного пізнавального процесу (СПП) [1, 327]. Оскільки розвиток науки містить численні приклади різних істин, які стосуються одного й того самого предмета, так само науково обґрунтованих і підтверджених практикою, теза про різноманіття істин уже не сприймається як якась крамола. Об'єктивною основою існування різних концепцій істини є природно різні уявлення про істину в різних типах знання і наукових дисциплінах.

Однією з причин цього є недостатній рівень досліджень суб'єктивного рівня пізнання. Кроком до більш повного усвідомлення суб'єктивної навантаженості пізнання може стати власне поняття сукупного пізнавального процесу. Він наголошує не тільки на конкретності і багатогранності об'єкта, але й на різноманітті практик і типів пізнавальної діяльності, співвіднесених з різними формами знання й свідомості. І тут, поряд з методами істиннісної оцінки, стають особливо примітними типологічний аналіз, феноменологічний опис і трансдисциплінарний аналіз когнітивних систем.

Поняття «істина» буде більш конструктивним, якщо розглядати його не як умову чи передумову ідентифікації та оцінки знання, а як робочий момент і результат філософської рефлексії у сукупному пізнавальному процесі. Нормативний образ істини поступиться своїм місцем дескриптивному, коли вихідною точкою концепції істини стане методологічний плюралізм. Адже проблема істини, як правило, виникає тоді, коли необхідно вибрати між кількома концепціями, гіпотезами, свідченнями під час дослідницького пошуку. Поняття «істина» має бути не нормою знання, а результатом його добутку.

Такий підхід може здатися неправомірним, оскільки ніяк не пов'язує істину та об'єктивну реальність. Але з такою реальністю має справу тільки емпіричне, об'єктне дослідження, тоді як емпіричним базисом гносеології є результати конкретних наук. Не дивно, що і філософське поняття «істина» не має об'єктивного денотата і може відповідати лише певному рівню освоєння свого предмета, який може бути поданий тільки у вигляді опису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Касавин И. Т. Истина / И. Т. Касавин // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М. : Канон⁺, 2009. – С. 323–329.
2. Назаретян А. Истина как категория мифологического мышления / А. Назаретян // Эпистемология & философия науки. – 2008. – № 4. – С. 105–108.
3. Огурцов А. П. Альтернатива истине: смысл или правдоподобие? / А. Огурцов // Эпистемология & философия науки. – 2008. – № 4. – С. 61–64.
4. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / П. Фейерабенд. – М. : АСТ, 2007. – 413 с.

5. Флоренский П. Столп и утверждение истины / П. Флоренский. – М. : Изд-во «Правда», 1990. – 490 с.

6. Фреге Г. Мысль. Логическое исследование / Г. Фреге // Логика и логическая семантика : сб. трудов / Г. Фреге. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 326–342.

РЕЗЮМЕ

А. Е. Лебедь. Эпистемический образ истины.

В статье исследовано понятие «истина» в контексте развития современной науки. Определены основные причины кризиса классической концепции; обоснована необходимость активизации логико-семантических исследований в структуре современной алетологии.

Ключевые слова: истина, дефляционизм, репрезентация, совокупный познавательный процесс, когеренция, корреспондентность

SUMMARY

A. E. Lebed. Epistemic icon of truth.

In the article the concept of truth in the context of modern science are investigated. Identifies the main causes of the crisis of classical concepts and the need to strengthen the logical-semantic researches in the structure of modern aletiology.

Key words: Truth, deflationism, representation, combined learning process, coherency, correspondence.